

मङ्गलाचरणम्

वेदोऽखिलो धर्ममूलम् । संस्कृतभाषायाः आदिग्रन्थाः वेदाः एव । वेदमन्त्रेषु यज्ञविधीनां ज्ञानं दर्शनं वैदिकर्षीणां चिन्तनं च दृश्यते । सस्वर-मन्त्राणां पारायणेन वाक्यशुद्धिः, मनःशुद्धिः, वातावरणशुद्धिः च भवन्ति । अतः एव मङ्गलाचरणे वैदिकमन्त्राणां महत्त्वं निर्विवादम् ।

शं नः सूर्य उरुचक्षा उदेतु
 शं नश्चतप्त्रः प्रदिशो भवन्तु ।
 शं नः पर्वता ध्रुवयो भवन्तु
 शं नः सिन्धवः शमु सन्त्वापः ॥1॥

अन्वयः - उरुचक्षा सूर्यः नः शं उदेतु चतप्त्रः प्रदिशो नः शं भवन्तु ध्रुवयो पर्वता नः शं भवन्तु । सिन्धवः शमु आपः नः शं सन्तु ।

शब्दार्थः	- उरुचक्षा	- विराटदृष्टिसम्पन्नः (विशालदृष्टि से युक्त)
शम्	-	कल्याणम्
नः	-	अस्माकम्
ध्रुवयो	-	अचलाः
सिन्धवः	-	नद्यः
आपः	-	जलानि

वात आ वातु भेषजं
 शंभु मयो भु नो हृदे ।
 प्रण आयूषि तारिषत् ॥ 2 ॥

अन्वयः - नो भेषजं मयो हृदे शंभु भु वातः आ वातु । ण (नः) आयूषि प्रतारिषत् ।

शब्दार्थः	- भेषजम्	- औषधम्
मयो	-	युक्तो
शम्	-	कल्याणकारिणम्
वातु	-	प्रवहतु (बहें)
आयूषि	-	वयांसि (उप्र)

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्या-
 नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन इव ।
 हृत्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं
 तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥३॥

अन्वय: - यत् (मनः) सुषारथिः अश्वान् इव, अभीषुभिः वाजिन इव मनुष्यान् नेनीयते, यत् हृत्रतिष्ठम्, अजिरम् जविष्ठम्, तत् मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ।

शब्दार्थः:	- वाजिनः	- अश्वान् (घोड़ों को)
	- अजिरम्	- जरारहितम् (वृद्धावस्था से रहित)
	- जविष्ठम्	- वेगवत् (शीघ्र)
	- शिवसङ्कल्पम्	- शुभसङ्कल्पम् (कल्याण से युक्त)
	- अभीषुभिः	- अश्ववल्गाभिः, रश्मिभिः

अने ब्रतपते ब्रतं चरिष्यामि
 तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् ।
 इदमहमनृतात् सत्यमुपैमि ॥४॥

अन्वय: - ब्रतपते ! अने ! ब्रतं चरिष्यामि । इयम् शकेयम् तत् मे राध्यताम् । अहम् इदम् अनृतात् सत्यम् उपैमि ।

शब्दार्थः:	- ब्रतपते	- ब्रतस्वामिन्
	- शकेयम्	- सामर्थ्ययुक्तम्
	- अनृतात्	- असत्यात्
	- उपैमि	- समीपम् आगच्छामि

स्वस्ति मात्र उत पित्रे नो अस्तु
 स्वस्ति गोभ्यो जगते पुरुषेभ्यः ।
 विश्वं सभूतं सुविद्रं नो अस्तु
 ज्योगेव दृशेम सूर्यम् ॥५॥

अन्वय: - (हे प्रभो) नो मात्र उत पित्रे स्वस्ति अस्तु, जगते गोभ्यो पुरुषेभ्यः स्वस्ति । नः सभूतं विश्वं सुविद्रम् अस्तु । ज्योगेव सूर्यं दृशेम ।

शब्दार्थः:	- मात्रे	- जनन्यै (माता के लिये)
	- पित्रे	- जनकाय
	- सभूतम्	- पञ्चभूतसहितम्
	- सुविद्रम्	- शुभज्ञानपूर्णम्
	- दृशेम	- पश्येम
	- ज्योगेव	- चिरन्तनकालपर्यन्तम्

मधुमन्मे निष्क्रमणं मधुमन्मे परायणम् ।
वाचा वदामि मधुमद् भूयासं मधुसंदृशः ॥६॥

अन्वयः - (हे प्रभो) मे निष्क्रमणं मधुमत्, मे परायणं मधुमत्, मधुमद् वाचा वदामि, मधु संदृशः भूयासम् ।

शब्दार्थः	- निष्क्रमणम्	- निर्गमनम्
संदृशः	-	सदृशः
मधुमद्	-	माधुर्यपूर्णम्

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरत -

- (क) पर्वताः कीदृशाः सन्तु ?
- (ख) सिन्धवः कीदृशाः सन्तु ?
- (ग) हृदि सुखदायकः कः ?
- (घ) केन युक्तं मे निष्क्रमणम् ?

2. एकवाक्येन उत्तरत -

- (क) मे मनः कथमस्तु ?
- (ख) अहम् अनृतात् किम् उपैमि ?
- (ग) उरुचक्षा कः अस्ति ?
- (घ) आपः कीदृशाः सन्तु ?

3. विचतुर्भिर्वाक्यैः उत्तरत -

- (क) के नः शं भवन्तु ?
- (ख) केभ्यः स्वस्ति भवतु ?
- (ग) के मधुमन्मे भवताम् ?

4. प्रदत्तशब्दैः रिक्तस्थानानि पूरयत -

(सूर्यः, वातु, ब्रतपते, वदामि)

- (क) वाचा मधुमद् ।
- (ख) शं नः उरुचक्षा उदेतु ।
- (ग) वात आ भेषजम् ।
- (घ) अग्ने ब्रतं चरिष्यामि ।

5. युग्ममेलनं कुरुत -

‘अ’

- (क) शं नः पर्वतः सत्यमुपैमि
- (ख) इदमहमनृतात् परायणम्
- (ग) मधुमन्मे धृवयो भवन्तु

‘आ’

6. शुद्धवाक्यानां समक्षम् “आम्” अशुद्धवाक्यानां समक्षं “न” इति लिखत -

- (क) भूयासं मधुसंदृशः
- (ख) मे मनः असङ्कल्पमस्तु
- (ग) सत्यब्रतं चरिष्यामि
- (घ) शं सन्तु आपः

7. अथोलिखितक्रियापदानां धातुं लकारं पुरुषं वचनं च लिखत -

क्रियापदम्	धातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
चरिष्यामि				
उपैमि				
अस्तु				
वदामि				
सन्तु				
भवन्तु				

8. एकवचनतः बहुवचने परिवर्तयत -

एकवचनम्	बहुवचनम्
सिन्धुः	
पर्वतः	
भवतु	
अस्तु	
चरिष्यामि	
सत्यम्	
पुरुषाय	

योग्यताविस्तारः -

- ◆ पाठे समागतान् मन्त्रान् कण्ठस्थं कुरुत ।
- ◆ मन्त्राणां स्वरवाचनं समूहे कुरुत ।
- ◆ वेदानाम् अन्यान् मन्त्रान् चित्वा लिखत पठत च ।

कुमारः भोजः

कवे: बल्लालसेनस्य भोजप्रबन्धः संस्कृतसाहित्ये प्रसिद्धोऽस्ति । अस्मिन् ग्रन्थे धारानरेशस्य भोजस्य विद्वत्तायाः कविप्रियतायाः दानशीलतायाश्च वर्णनमस्ति । राजा भोजः मध्यकाले भारतस्य अद्वितीयः शासकः आसीत् । तस्योपरि लक्ष्म्याः सरस्वत्याश्च कृपा समानरूपेण आसीत् । “अद्य धारा निराधारा निरालम्बा सरस्वती पण्डिताः खण्डिताः सर्वे भोजराजे दिवङ्गंते” इत्येषः भोजप्रबन्धस्य श्लोकः तस्य वैदुष्यम् अभिव्यनक्ति । गद्यशैल्यां लिखितात् एतस्मात् ग्रन्थात् सङ्कलितोऽयं पाठः छात्राणां कृते अतीव प्रेरणादायकः अस्ति ।

आदौ धाराराज्ये सिन्धुलसंज्ञो राजा चिरं प्रजाः पर्यपालयत् । तस्य वृद्धत्वे भोज इति पुत्रः समजनि । स यदा पञ्चवार्षिकस्तदा पिता आत्मनो जरां ज्ञात्वा मुख्यामात्यानाहूय अनुजं मुञ्जं महाबलमालोक्य पुत्रं च बालं वीक्ष्य विचारयामास- ‘यद्यहं राज्यलक्ष्मीभारधारणसमर्थं सोदरमपहाय राज्यं पुत्राय प्रयच्छामि’ तदा लोकापवादः । अथवा बालं मे पुत्रं मुञ्जो राज्यलोभाद्विषादिना मारयिष्यति, तदा दत्तमपि राज्यं वृथा, पुत्रहानिर्वशोच्छेदश्च, इत्येवं विचार्य राज्यं मुञ्जाय दत्त्वा तदुत्सङ्गे भोजमात्मजं ददौ । ततः क्रमात् राजनि दिवं गते सम्प्राप्त राज्य सम्पत्तिः मुञ्जो मुख्यामात्यं बुद्धिसागरनामानं व्यापारमुद्रया दूरीकृत्य तत्पदेऽन्यं नियोजयामास । ततो गुरुभ्यः पत्रं वाचयति ।

ततः क्रमेण सभायां ज्योतिष्शास्त्रपारङ्गतः कोऽपि ब्राह्मणः समागत्य राजे “स्वस्ति” इत्युक्त्वा उपविष्टः । स च आह - ‘देव ! लोकोऽयं मां सर्वज्ञं वक्ति । तत्किमपि पृच्छ । ततो मुञ्जः प्राह - “भोजस्य जन्मपत्रिकां विधेहि” इति ।

ब्राह्मण-उवाच - ‘अध्ययनशालाया भोजः आनेतव्यः’ इति । मुञ्जः भोजं भट्टैरानयामास । ततः साक्षात्पितरमिव राजानमानम्य सविनयं तस्थौ । भोजं निरूप्य राजानं प्राह दैवज्ञः - राजन् ! भोजस्य भाग्योदयं वक्तुं विरचित्तरपि नालम् । किञ्चित् तथापि वदामि स्वमत्यनुसारेण -

पञ्चाशत् पञ्च वर्षाणि, सप्तमासदिनत्रयम् ।

भोजराजेन भोक्तव्यः सगौडो दक्षिणापथः ॥ इति ॥

तदाकर्ण्य राजा चातुर्यादुपहसन्निव सुमुखोऽपि विच्छायवदनोऽभूत् । सोऽचिन्तयत् - यदि राज्यलक्ष्मीः भोजकुमारं गमिष्यति तदाहं जीवन्नपि मृतः । एवं विचिन्तयन् राजा सायङ्गाले वत्सराजमाकार्यं सौधं च निर्जनं विधाय वत्सराजं प्राह - “त्वया भोजो भुवनेश्वरी विपिने हन्तव्यः प्रथमे यामे निशायाः शिरश्चान्तः पुरमानेतव्यम्” इति । वत्सराजः नृपं नत्वा प्राह - “देवादेशः प्रमाणम् । तथापि किमपि वक्तुकामोऽस्मि, देव ! पुत्रवधः क्वापि न हिताय” इति । राजा कुपितः प्राह - त्वमेव राज्याधिपतिः न तु सेवकः ।

ततो वत्सराजः ‘कालोचितमालोचनीयम्’ इति मत्वा तूष्णीं बभूव । वत्सराजः भोजं रथे निवेश्य खडगमपकोशं कृत्वा जगाम महामायाभवनम् । प्रदोषकाले महामाया भवनमासाद्य प्राह भोजम् - “कुमार ! राजा भवद्ववधः आदिष्टः” । इति ।

ततो भोजः वटवृक्षस्य पत्रमादायैकं पुटीकृत्य जघां छुरिकया छित्वा तत्र पुटके रक्तमारोप्य तृणेन एकस्मिन् पत्रे कञ्चन श्लोकं लिखित्वा वत्सं प्राह - “महाभाग ! एतत् पत्रं नृपाय दातव्यम् । त्वमपि राजाज्ञां विधेहि” इति । ततः प्राण परित्याग समये भोजस्य दीप्यमानां मुखश्रियमवलोक्य वत्सराजः ‘कुमार ! क्षमस्व’ इत्युक्त्वा प्रणम्य च भोजं रथे निवेश्य तमसि गृहमानीय भूमिगृहान्तरे च निक्षिप्य तं रक्षितवान् । कृत्रिमविद्याविद्वभिश्च भोजकुमारमस्तकं कारयित्वा तच्चादाय राजभवनं गत्वा राजानं च नत्वा प्राह - “श्रीमता यदादिष्टं तत्साधितम्” इति ।

राजा च पुत्रवधं ज्ञात्वा तमाह - “वत्सराज ! खडगप्रहार समये तेन पुत्रेण किमुक्तम्” इति ।

वत्सराजस्तत्पत्रमदात् । राजा पत्राक्षराणि वाचयति -

**मान्धाता च महीपतिः कृतयुगालङ्कारभूतो गतः ।
सेतुर्येन महोदधौ विरचितः क्वासौ दशास्यान्तकः ॥
अन्ये चापि युधिष्ठिर प्रभृतयो याता दिवं भूपते ।
ैकेनापि समं गता वसुमती मुञ्ज त्वया यास्यति ॥**

राजा च तदर्थं ज्ञात्वा शश्यातो भूमौ पपात । ततश्च ससंज्ञो भूत्वा “मा मां स्पृश, हा-हा पुत्रघातिनम्” इति विलपन् द्वारपालानानाय्य ‘ब्राह्मणानानयत्’ इत्याह । ततः स्वाज्ञया समागतान्ब्राह्मणान्नत्वा ‘मया पुत्रो हतः तस्य प्रायश्चित्तं वदध्वम्’ इति वदन्तं ते तमूचुः - “राजन् ! सहसा वह्निमाविश” इति । ततः समेत्य बुद्धिसागरः प्राह - ‘यथा त्वं राजाधमः, तथैव अमात्याधमो वत्सराजः । तव किल राज्यं दत्वा सिन्धुलनृपेण तेन त्वदुत्सङ्गे भोजः स्थापितः । तच्च त्वया पितृव्येणान्यत्कृतम् । ततो राजमरण-वार्ता श्रुत्वा वत्सराजः सभागृहमागत्य प्राह - “तात मया भोजराजो रक्षितः” इति । ततो ‘भोजो जीवितः’ इति वार्ता च समभूत् । ततो गजेन्द्रारुढो बन्दिभिः स्तूयमानः कुमारः राजभवनमगात् । ततः सन्तुष्टो राजा निज सिंहासने तस्मिन्निवेशयित्वा तस्मै राज्यं ददौ । परलोकपरित्राणो मुञ्जः निज पट्टराजीभिः सह वनं गत्वा परं तपस्तेषे, भोजभूपालश्च राज्यं पालयामास ।

शब्दार्थः

आदौ - पुरा । समजनि - अजायत । व्यापारमुद्रया - कपटजालेन । नियोजयामास - स्थापयामास । विरज्जिचः - ब्रह्मा । सौधम् - प्रासादम् । तूष्णीम् - मौनम् । प्रदोषकाले - निशामुखे । दशास्यान्तकः - श्रीरामः (दशाननस्य घातकः) । वह्निम् - अग्निम् । अमात्यः - सचिवः । समभूत् - अजायत । वदध्वम् - कथयत ।

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरत -

- (क) आदौ धारानगर्या: राजा कः ?
- (ख) मुञ्जः कस्य अनुजः ?
- (ग) मुञ्जः कम् आमत्यं व्यापारमुद्रया दूरीकृतवान् ?
- (घ) वत्सराजः खडगमपकोशं कृत्वा रथेन कुत्र जगाम ?
- (ङ) कः राज्यं पालयामास ?

2. एकवाक्येन उत्तरत -

- (क) सभायां कः समागत्य राजे 'स्वस्ति' इत्युक्त्वा उपविष्टः ?
- (ख) भोजः तृणेन किम् लिखितवान् ?
- (ग) वत्सराजः भोजं कुत्र निक्षिप्य रक्षितवान् ?
- (घ) वत्सराजः किं मत्वा तूष्णीं बभूव ?

3. त्रिचतुर्भिर्वाक्यैः उत्तरत -

- (क) सिन्धुलराजा पुत्रं बालं वीक्ष्य किं विचारयामास ?
- (ख) राजनि दिवं गते मुञ्जः किं कृतवान् ?
- (ग) मुञ्जः ज्योतिषशास्त्रपारङ्गतं ब्राह्मणं किमुक्तवान् ?
- (घ) भोजः श्लोकं लिखित्वा वत्सं किं प्राह ?

4. रिक्तस्थानानि पूर्यत -

- (क) तस्य वृद्धत्वे पुत्र समजनि ।
- (ख) अध्ययनशालाया भोजः इति ।
- (ग) देवादेशः ।
- (घ) राजा तदर्थं ज्ञात्वा भूमौ पपात ।
- (ङ) मुञ्जः सह वनं गत्वा परं तपस्तेषे ।

5. युग्ममेलनं कुरुत -

‘अ’	‘आ’
(क) भोजप्रबन्धस्य रचनाकारः	मुञ्जः
(ख) राजाधमः	वत्सराजः
(ग) अमात्याधमः	बल्लालसेनः
(घ) ज्योतिषशास्त्रपारङ्गतः	कुमारः भोजः
(ङ) गजेन्द्रारुढः	ब्राह्मणः

6. नामोल्लेखपूर्वकं सन्धिविच्छेदं कुरुत -

- (क) सोदरमपहाय
- (ख) तदुत्सङ्गे
- (ग) इत्युक्त्वा
- (घ) विरज्जिरपि
- (ङ) सेतुर्येन

7. नामोल्लेखपूर्वकं समासविग्रहं कुरुत -

- (क) सविनयम्
- (ख) देवादेशः
- (ग) महोदधिः
- (घ) गजेन्द्रारूढः
- (ङ) राजाधमः

8. प्रकृतिप्रत्ययौ पृथक् कुरुत -

- (क) दत्त्वा
- (ख) आनेतव्यः
- (ग) निरूप्य
- (घ) आदिष्टः
- (ङ) रक्षितवान्

9. अधोलिखितशब्दानाधृत्य वाक्यानि रचयत -

क्रमेण, यदि, इति, ततः, यदा-तदा, अपि, मा, वृथा

10. अधोलिखितवाक्यानि कथाक्रमानुसारेण लिखत -

- (क) मुञ्जः भोजं भट्टरानयामास ।
- (ख) तस्य वृद्धत्वे भोजः इति पुत्रः समजनि ।
- (ग) सिन्धुल संज्ञोराजा चिरं प्रजाः पर्यपालयत् ।
- (घ) एतत् पत्रं नृपाय दातव्यम् ।
- (ङ) भोजः बटवृक्षस्य पत्रमादाय पुटके रक्तमारोप्य एकस्मिन् पत्रे कञ्चन श्लोकं लिखितवान् ।
- (च) राजा पत्राक्षराणि वाचयति ।
- (छ) मुञ्जः वनं गत्वा तपस्तेषे ।
- (ज) राजा शश्यातो भूमौ पणात ।

11. पाठे आगतयोः श्लोकयोः अन्वयं कुरुत ।

योग्यताविस्तारः -

- ◆ भोजस्य अन्याः कथाः पठत ।
- ◆ विद्यालये कथायाः मञ्चनं कुरुत ।

महर्षिः वशिष्ठः

प्राचीनायां ऋषिपरम्परायां महर्षेः वशिष्ठस्य अन्यतमं स्थानमस्ति । सप्तर्षिषु अस्य गणना भवति । महर्षिः वशिष्ठः इक्ष्वाकुवंशीयनृपाणां कुलगुरुः इति प्रसिद्धः । अस्मिन् पाठे महर्षेः वशिष्ठस्य जीवनपरिचयः कृतित्वपरिचयश्च सम्पादितौ सिद्धान्ताश्च प्रस्तुताः । आदर्शराज्यं किमस्ति ? आदर्शप्रजाजीवनं कीदृशं भवेत् ? इति ‘शासनाभाववादः’ सम्यग्रूपेण प्रतिपादितः ।

उर्वशीमैत्रावरुणयोः पुत्रः वशिष्ठः । किन्तु पौराणिककथानुसारं वशिष्ठः ब्रह्मदेवस्य दशमानसपुत्रेषु एव एकः इति उल्लेखः अपि प्रसिद्धः । विपाशानद्याः तीरे वशिष्ठः तपः कृतवान् । यस्याः शिलायाः उपरि सः उपविष्टवान् सा शिला “वशिष्ठशिला” इति उच्यते । तदनन्तरं सः भारतभ्रमणं कृतवान् । भारतभ्रमणसमये सः सावित्र्याः आश्रमं गतवान् । तत्र अदितिकश्यपयोः कन्याम् अरुन्धतीं दृष्ट्वा वशिष्ठः प्रभावितः अभवत् । वशिष्ठस्य विद्वत्तायाः कीर्तिरपि सर्वत्र प्रसृता आसीत् । “रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन” इति न्यायेन एतयोः विवाहः सञ्जातः ।

वशिष्ठस्य अद्भुतस्य प्रयोगस्य नाम आसीत् - “शासनाभाववादः” । किं कोऽपि मां पश्यति अतः अहं सम्यकृतया आचरामि ? राजा शासनं करोति अतः अहं नियमानां पालनं करोमि इति न । अपि तु अहं मम सदसद्विवेकबुद्धिं स्मृत्वा एव आचरिष्यामि । तेन शासकस्य आवश्यकता कदापि न भविष्यति । एतादृशः अयं समाजोन्नतेः प्रयोगः शासनाभाववादः ।

न राज्यं न च राजासीत् न दण्डो न च दाण्डिकः ।

धर्मेणैव प्रजास्तावत् रक्षन्तीह परस्परम् ॥

इति तस्य राज्यपद्धति-विचारः । भारतीय-संस्कृतौ एतस्य एव पापपुण्ये एते द्वे कल्पने स्तः । एवं क्रियते चेत् पापं भवति इति कल्पना यदि मनसि दृढा भवति तर्हि कोऽपि एकान्तेऽपि धर्मभ्रष्टः न भवति । अयमेव मानसशास्त्रीयः आधारः वशिष्ठेन शासनाभाववादे स्थापितः ।

वशिष्ठेन सुदासस्य राज्ये अपि शासनाभाववादः दृढीकृतः । समाज-दिग्दर्शनार्थं नैके ग्रन्थाः रचिताः । गद्यपद्यमयः विशिष्ठः “वशिष्ठ-धर्मसूत्रम्” नामकः ग्रन्थः रचितः । “वशिष्ठस्मृतिः” निर्मिता । दर्शोष्टि: पूर्णमासेष्टि: एतयोः सुवर्णमध्यम् आचरन् सः “वशिष्ठयज्ञम्” जगति रूढं कृतवान् । एतासां सर्वासां कृतीनाम् एकमेव प्रयोजनं “विश्वकल्याणम्” इति ।

वशिष्ठस्य अद्भुतायाः प्रज्ञायाः तथा अभूतपूर्वायाः प्रयोगजिज्ञासायाः वयं कल्पनामपि कर्तुं न शक्नुमः । यद्यपि शासनाभाववादः समाजे यशस्वी अभवत् तथापि तस्य मनसि अयं विचारः आसीत्-यावत् सम्पूर्णा प्रजा सदाचरिणी अस्ति विवेकिनी अस्ति पापभीरुः च अस्ति तावत् एव इयं शासनरीतिः उपयुक्ता । अन्यथा एतादृशी समा अन्या घातक-प्रक्रिया नास्ति । अतः एव तेन अन्यः प्रयोगः आरब्धः । नियन्त्रिता राजसत्ता । अस्य प्रयोगस्य मध्यबिन्दुः भगवान् श्रीरामचन्द्रः आसीत् । वशिष्ठस्य आचार्यत्वं सः प्राप्नोत् । वशिष्ठः ज्ञानी आसीत् । केवलं मन्त्रविद्यया वा शास्त्राभ्यासेन, राजकीयकौशलेन पवित्रचारित्र्येण सर्वं शक्यं न भवति ।

तन्त्राणां तथैव शस्त्राणाम् अपि ज्ञानम् आवश्यकम् । अतः विश्वामित्रः तन्त्रे तथा शस्त्रस्य क्षेत्रे अपि निपुणः इति ज्ञात्वा वशिष्ठः श्रीरामचन्द्रं तस्य समीपे अध्ययनार्थं प्रेषितवान् । वशिष्ठविश्वामित्रयोः सहयोगेन श्रीरामः परिपूर्णः अभवत् । रावणविनाशान्तरं रामराज्यं तेन प्रस्थापितम् । नियन्त्रिता राजसत्ता तेन निर्मिता ।

नियन्त्रितायाः राजसत्तायाः कृते वशिष्ठः “योगवाशिष्ठम्” नामकस्य असामान्यस्य तन्त्रस्य रचनां कृतवान् । रामराज्यस्य कृते वशिष्ठेन उक्ता इयं मौखिकी घटना इव ।

**तर्वोऽपि हि जीवन्ति जीवन्ति मृगपक्षिणः ।
सः जीवति मनो यस्य मननेनोपजीवति ॥**

इदं योगवाशिष्ठस्य आधारतत्त्वम् । मननमित्येव मानवतत्त्वस्य लक्षणम् इति तेन उक्तम् ।

शब्दार्थः

उपविष्टवान् - अतिष्ठत् (बैठे) । कृतवान् - अकरोत् (किया) । प्रसृता - प्रसारितम् आसीत् प्रसारिता । सञ्जातः - अभवत् । स्मृत्वा - स्मरणं कृत्वा । तर्वः - वृक्षाः । मननम् - चिन्तनम् । नियन्त्रितायाः - मर्यादितायाः ।

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरत -

- (क) ब्रह्मदेवस्य दशमानसपुत्रेषु कः प्रसिद्धः ?
- (ख) कस्याः नद्याः तीरे वशिष्ठः तपः कृतवान् ?
- (ग) वशिष्ठः कस्याः आश्रमं गतवान् ?
- (घ) वशिष्ठस्य विवाहः केन न्यायेन सञ्जातः ?
- (ङ) गद्यपद्यमयः विशिष्ठः कः ग्रन्थः वशिष्ठेन रचितः ?

2. एकवाक्येन उत्तरत -

- (क) अरुन्धत्याः विवाहः केन सह अभवत् ?
- (ख) समाजोन्नतेः प्रयोगः कः ?
- (ग) वशिष्ठस्य सर्वासां कृतीनां प्रयोजनं किम् ?
- (घ) नियन्त्रितराजसत्तायाः मध्यबिन्दुः कः आसीत् ?
- (ङ) वसिष्ठः रामचन्द्रं कस्य समीपे अध्ययनार्थं प्रेषितवान् ?

3. त्रिचतुर्भिर्वाक्यैः विवरणं लिखत -

- (क) शासनाभाववादः ।
- (ख) नियन्त्रिता राजसत्ता ।

4. रिक्तस्थानानि पूरयत -

- (क) इति एव मानवतत्त्वस्य लक्षणमस्ति ।
- (ख) योगवाशिष्टस्य रचनां कृते कृतवान् ।
- (ग) वशिष्टस्मृतिः निर्मिता ।
- (घ) जगति रुदं कृतवान् ।
- (ङ) वशिष्टस्य सर्वासां कृतीनां प्रयोजनं अस्ति ।
- (च) यावत् सम्पूर्णा प्रजा सदाचारिणी विवेकिनी पापभीरुश्चास्ति तावत् रीतिः उपयुक्ता ।
- (छ) विश्वामित्रः तथा क्षेत्रे निपुणः आसीत् ।

5. युग्ममेलनं कुरुत -

‘अ’

‘आ’

(क) अरुन्धती	विश्वामित्रम्
(ख) सुदासस्य राज्ये	विपाशानद्याः
(ग) तपः	वशिष्टः
(घ) शस्त्रज्ञानार्थम्	नियन्त्रितराजसत्ता
(ङ) श्रीरामचन्द्रः	शासनाभाववादः

6. अधोलिखितपदानां विभक्तिं वचनञ्च लिखत -

- (क) रचनाम्
- (ख) वशिष्ठेन
- (ग) राज्ये
- (घ) एतयोः
- (ङ) वयम्
- (च) रामचन्द्रः
- (छ) देवी
- (ज) अयम्

7. अधोलिखितक्रियापदानां लकारं पुरुषं वचनञ्च लिखत -

क्रियापदम्	लकारः	पुरुषः	वचनम्
अभवत्			
स्तः			
आचरिष्यामि			
अगच्छत्			
कुर्वः			

8. प्रकृतिप्रत्ययौ पृथक् कुरुत -

- (क) स्मृत्वा
- (ख) आचरन्
- (ग) कर्तुम्
- (घ) कृतः
- (ङ) गतवान्

9. अधोलिखितानि पदान्याधृत्य वाक्यनिर्माणं कुरुत -

- (क) इदम्
- (ख) कृते
- (ग) इति
- (घ) सर्वत्र
- (ङ) एव

10. अधोलिखितश्लोकयोः अन्वयं कुरुत -

- (क) तर्वोऽपि हि जीवन्ति जीवन्ति मृगपक्षिणः ।
सः जीवति मनो यस्य मननेनोपजीवति ॥
- (ख) न राज्यं न च राजासीत् न दण्डो न च दाण्डिकः ।
दण्डेनैव प्रजास्तावत् रक्षन्तीह परस्परम् ॥

योग्यताविस्तारः :-

- ♦ वशिष्ठविरचितानाम् अन्यानां ग्रन्थानां नामानि लिखत ।
- ♦ पाठे समागतानि विशेषण-विशेष्यपदानि चित्वा लिखत ।

नीतिमुक्तावलिः

संस्कृतसाहित्ये नीतिरत्नानां प्रचुरं भण्डारमस्ति । संस्कृतग्रन्थेषु राजनीतिसदाचारादर्शादीनां शिक्षा उपलभ्यते । मानवजीवने नीतिवाक्यानाम् अहर्निशम् आवश्यकता भवति । जीवनस्य आधारो नीतिः अप्यस्ति ।

अतः छात्राणां कृते नीतिसदाचारव्यवहारज्ञानार्थं विविधग्रन्थेभ्यः सङ्कलिताः श्लोकाः अत्र प्रस्तुताः सन्ति ।

केन किं रक्ष्यते

सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते ।

मृजया रक्ष्यते पात्रं, कुलं शीलेन रक्ष्यते ॥1॥

अन्वयः - धर्मः सत्येन रक्ष्यते, विद्या योगेन रक्ष्यते, पात्रं मृजया रक्ष्यते, कुलं शीलेन रक्ष्यते ।

शब्दार्थः	- मृजया	- माजीनेन
	- कुलम्	- कुटुम्बम्
	- शीलेन	- सदाचारेण
	- पात्रम्	- भाजनम्

पितृसेवा

पितृमातृसमं लोके नास्त्यन्यद् दैवतं परम् ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पूजयेत् पितरौ सदा ॥2॥

अन्वयः - लोके पितृमातृसमम् अन्यत् परं दैवतं नास्ति । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सदा पितरौ पूजयेत् ।

शब्दार्थः	- लोके	- संसारे
	- अन्यत्	- किमपि
	- परम्	- श्रेष्ठम्
	- दैवतम्	- देवः
	- पितरौ	- मातरं पितरं च

उद्यमः

यावत् स्वस्थमिदं शरीरमरुजं यावज्जरा दूरतो,
 यावच्चेन्द्रियशक्तिप्रतिहता यावत् क्षयो नायुषः ।
 आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान्
 संदीप्ते भवने हि कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥३॥

अन्वयः - यावत् इदम् अरुजं शरीरं स्वस्थं यावत् जरा दूरतः, यावत् च इन्द्रियशक्तिः अप्रतिहता यावत् आयुषः क्षयः न, तावत् एव विदुषा आत्मश्रेयसि महान् प्रयत्नः कार्यः । भवने संदीप्ते हि कूपखननं प्रति उद्यमः कीदृशः ।

शब्दार्थः	- अरुजम्	- रोगरहितम् (निरोग)
	- संदीप्ते	- दग्धे जाते (जला हुआ)
	- उद्यमः	- परिश्रमः
	- विदुषा	- प्राजेन (बुद्धि के द्वारा)

सन्तोषः

अन्तो नास्ति पिपासायाः, सन्तोषः परमं सुखम् ।
 तस्मात्सन्तोषमेवेह परं पश्यन्ति पण्डिताः ॥४॥

अन्वयः - पिपासायाः अन्तः न अस्ति, सन्तोषः परमं सुखम् । तस्मात् इह पण्डिताः सन्तोषम् एव परं पश्यन्ति ।

शब्दार्थः	- पिपासायाः	- तृष्णायाः/पातुमिच्छायाः
------------------	-------------	---------------------------

सदगुणमहत्वम्

क्षमया दयया प्रेम्णा सूनूतेनार्जवेन च ।
 वशीकुर्याज्जगत् सर्वं विनयेन च सेवया ॥५॥

अन्वयः - सर्वं जगत् क्षमया दयया प्रेम्णा सूनूतेन, आर्जवेन विनयेन सेवया च वशीकुर्यात् ।

शब्दार्थः	- सूनूतेन	- सत्यभाषणेन
	- आर्जवेन	- सरलतया
	- विनयेन	- विनम्रतया

यमा:

सत्यं क्षमाऽर्जवं ध्यानमानुशंस्यमहिंसनम् ।
 दमः प्रसादो माधुर्यं मृदुतेति यमा दश ॥६॥

अन्वयः - सत्यं क्षमा आर्जवं ध्यानम् आनुशंस्यम् अहिंसनम्, दमः प्रसादः माधुर्यं मृदुता इति दश यमाः ।

शब्दार्थः	- आर्जवम्	- सारल्यम्
	- आनुशंस्यम्	- कूरताराहित्यम्
	- मृदुता	- कोमलता
	- अहिंसनम्	- हिंसाराहित्यम्

नियमा:

शौचं स्नानं तपो दानं मौनेज्याध्ययनं व्रतम् ।
उपोषणोपस्थदण्डौ दशैते नियमा: स्मृताः ॥७॥

अन्वयः - शौचं स्नानं तपो दानं, मौनेज्याध्ययनं, व्रतम् उपोषणोपस्थदण्डौ एते दश नियमा: स्मृताः ।

शब्दार्थः	- इज्या	- यजनम्, यज्ञम्
	- उपोषणम्	- उपवासः
	- उपस्थदण्डः	- इन्द्रियनिग्रहः

तेजस्विताप्रशंसा

सिंह शिशुरपि निपतति मदमलिनकपोलभित्तिषु गजेषु ।
प्रकृतिरियं सत्त्ववतां न खलु वयस्तेजसां हेतुः ॥८॥

अन्वयः - सिंहशिशुः अपि मदमलिनकपोलभित्तिषु गजेषु निपतति । सत्त्ववताम् इयं प्रकृतिः खलु वयः तेजसां हेतुः न ।

शब्दार्थः	- सिंहशिशुः	- सिंहशावकः
	- मदमलिनकपोलभित्तिषु	- मदजलमलिनगण्डस्थलेषु
	- सत्त्ववताम्	- बलवताम्
	- प्रकृतिः	- स्वभावः
	- वयः	- आयुः
	- हेतुः	- कारणम्
	- निपतति	- आक्रमणं करोति

पातकक्षालनम्

विद्यातीर्थं जगति विबुधाः साधवः सत्यतीर्थं,
गङ्गातीर्थं मलिनमनसो, योगिनो ध्यानतीर्थं ।
धरातीर्थं धरणिपतयो दानतीर्थं धनाद्याः,
लज्जातीर्थं कुलयुवतयः पातकं क्षालयन्ते ॥९॥

अन्वयः - जगति विबुधाः विद्यातीर्थं, साधवः सत्यतीर्थं, मलिनमनसः: गङ्गातीर्थं, योगिनः ध्यानतीर्थं, धरणिपतयः धरातीर्थं, धनाद्याः दानतीर्थं कुलयुवतयः लज्जातीर्थं पातकं क्षालयन्ते ।

शब्दार्थः	- जगति	- संसारे
	- धरणिपतयः	- भूपाला:
	- क्षालयन्ते	- परिमार्जनं कुर्वन्ति

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरत -

- (क) कः सत्येन रक्ष्यते ?
- (ख) कुलं केन रक्ष्यते ?
- (ग) सर्वप्रयत्नेन कौ पूज्यौ ?
- (घ) कस्याः अन्तं नास्ति ?
- (ङ) धरणिपतयः कुत्र पातकं प्रक्षालयन्ते ?

2. एकवाक्येन उत्तरत -

- (क) विद्या केन रक्ष्यते ?
- (ख) पण्डिताः किं परं पश्यन्ति ?
- (ग) विनयेन सेवया च कं वशीकुर्यात् ?
- (घ) मातृपितृसमम् अन्यत् किं नास्ति ?
- (ङ) किं परमं सुखम् ?

3. त्रिचतुर्भिर्वाक्यैः उत्तरत -

- (क) यमाः कति सन्ति, तेषां नामानि लिखत ?
- (ख) विदुषा आत्मश्रेयसि कदा प्रभृति प्रयत्नः कार्यः ?
- (ग) के नियमाः ?
- (घ) पातकप्रक्षालनाय कानि तीर्थानि वर्णितानि ?

4. रिक्तस्थानानि पूरयत -

- (क) परं सन्तोषम् एव पश्यन्ति ।
- (ख) जगत्सर्वं वशीकुर्यात् ।
- (ग) नियमाः स्मृताः ।
- (घ) न खलु हेतुः ।
- (ङ) लज्जातीर्थे कुलयुवतयः ।
- (च) संदीप्ते भवने हि कूपखननं कीदृशः ।

5. युग्ममेलनं कुरुत -

‘अ’	‘आ’
(क) धर्मः रक्ष्यते	वशीकुर्यात्
(ख) पिपासायाः	सत्येन
(ग) जगत्सर्वं विनयेन	दानतीर्थे
(घ) दश	अन्तो नास्ति
(ङ) धनाद्याः पातकं क्षालयन्ते	यमाः

6. शुद्धवाक्यानां समक्षम् “आम्” अशुद्धवाक्यानां समक्षं “न” इति लिखत -

यथा - पिपासायाः अन्तो नास्ति	☐ आम्
नियमाः पञ्च	☐ न
(क) धरणिपतयो पातकं दानतीर्थे क्षालयन्ते ।	☐
(ख) सन्तोषः परमं सुखम् ।	☐
(ग) साधवः पातकं सत्यतीर्थे क्षालयन्ते ।	☐
(घ) धर्मः योगेन रक्ष्यते ।	☐
(ङ) पूजयेत् पितरौ सदा	☐

7. अधोलिखितपदानां मूलशब्दं विभक्तिं वचनं च लिखत -

पदम्	मूलशब्दः	विभक्तिः	वचनम्
पिपासायाः			
दयया			
विनयेन			
गजेषु			
तीर्थे			
युवतयः			
जगति			
विदुषा			

8. नामोल्लेखपूर्वकं सन्धिविच्छेदं कुरुत -

- (क) सदाचारेण
- (ख) दशैते
- (ग) शिशुरपि
- (घ) प्रकृतिरियम्
- (ङ) प्रत्युद्यमः

9. नामोल्लेखपूर्वकं समासविग्रहं कुरुत -

- (क) पितरौ
- (ख) विद्यातीर्थः
- (ग) मदमलिनः
- (घ) यमनियमौ

10. ‘नीतिशिक्षा’ इति विषये संस्कृतभाषायां निबन्धं लिखत -

योग्यताविस्तारः -

- ◆ पाठे आगतान् नीतिश्लोकान् कण्ठस्थं कुरुत ।
- ◆ नीतिश्लोकानां सङ्ग्रहं कुरुत ।

पञ्चमहाभूतानि

पञ्चमहाभूतात्मकमिदं सर्वं जगत् । अस्माकं शरीरमपि तन्मयमेव । कानि च तानि ? इति जिज्ञासायाम् अन्नम्भट्टरचितात् तर्कसङ्ग्रहात् एतेषां लक्षणानि बालबोधनार्थं संवादात्मकेऽस्मिन् पाठे प्रदीयन्ते ।

(कक्षायाम् आचार्यस्य आगमने सर्वे छात्राः तमभिवाद्य उपविशन्ति ।)

प्रियङ्का - श्रीमन् ह्यः सायङ्काले प्रतिवेशिनः गृहे जायमाने प्रवचनकार्यक्रमे प्रवचनकारेण गोस्वामिनः तुलसीदासस्य उक्तिम् उद्धरता कथितम् यत् अस्माकमिदं शरीरं पञ्चमहाभूतैः निर्मितं भवति । किम् एतत् सत्यम् ?

आचार्यः - त्वं न जानासि ? सत्यमेव, अस्माकं शरीरं पञ्चमहाभूतैः एव विनिर्मितम् ।

पङ्कजः - कानि सन्ति पञ्चमहाभूतानि ? गुरुर्वर्य !

आचार्यः - शृणोतु, पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानि पञ्चमहाभूतानि । पृथिवी आपः तेजः वायुः आकाशञ्चेति, एभिः युक्तमेतत् शरीरम् ।

निवेदिता - किम् अस्माकं शरीरे एतानि सन्ति ? पृथिव्याः रूपं मृत्तिकापाषणादिमयम् । शरीरे तु एतत् नावलोक्यते ।

आचार्यः - आकर्णयतु, एतानि स्थूलरूपेण न, अपितु गुणरूपेण विद्यन्ते । शरीरे पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि वर्तन्ते श्रोत्रत्वक् चक्षुर्जिह्वाग्राणेन्द्रियाणि । अत्र एतेषां गुणाः अनुभूयन्ते । शृणु, तावत् पृथिव्याः लक्षणम् - तत्र गन्धवती पृथिवी । ग्राणग्राह्यो गुणः गन्धः । एवं ग्राणेन्द्रियं पृथिव्याः सूक्ष्मस्वरूपम् ।

सज्जीवः - आपः जलमेव किम् ?

आचार्यः - आम् ! तस्य लक्षणमस्ति - शीतस्पर्शवत्य आपः । इन्द्रियं रसग्राहकं रसनं जिह्वाग्रवर्ति । रसनाग्राह्यो गुणः रसः । रसनेन्द्रिये जलस्य गुणः वर्तते ।

उर्वी - तेजसः लक्षणं किम् ? गुरुदेव !

आचार्यः - उष्णस्पर्शवत्तेजः । इन्द्रियं रूपग्राहकं चक्षुः कृष्णताराग्रवर्ति । चक्षुर्मात्रग्राह्यः गुणः रूपम् । चक्षुरिन्द्रिये रूपग्रहणशालिता तस्मादेव ।

शिवेन्दुः - आचार्य ! कस्मिन् इन्द्रिये वायोः लक्षणं लक्ष्यते ?

आचार्यः - शृणोतु, पूर्वं वायोः लक्षणम् - रूपरहितस्पर्शवान्वायुः । इन्द्रियं स्पर्शग्राहकं त्वक्, सर्वशरीरवर्ति । त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यो गुणः स्पर्शः । एवं त्वगिन्द्रिये वायोः लक्षणमस्माभिः अनुभूयते ।

कामिनी - अवगतं श्रीमन् ! परं आकाशस्य तत्त्वं शरीरे केन रूपेण विद्यते ?

आचार्यः - ‘शब्दगुणकम् आकाशम्’ इति तस्य लक्षणम् । शब्दस्तु श्रोत्रेण गृह्यते । श्रोतृग्राह्यो गुणः शब्दः । श्रोत्रेन्द्रिये आकाशत्वं विद्यते । एवमस्माकं शरीरे एतेषां पञ्चमहाभूतानि तत्त्वानि सूक्ष्मरूपेण वर्तमानानि सन्ति ।

(अतः परं घण्टिकानादं श्रुत्वा छात्राः कक्षातः बहिर्निर्गताः)

शब्दार्थः

अभिवाद्य - अभिवादनं कृत्वा । उपविशन्ति - तिष्ठन्ति । जायमाने - सम्पद्यमाने । भूतानि - क्षितिजलादिपञ्चतत्त्वानि । आपः - जलम् । अवलोक्यते - दृश्यते । आकर्णयतु - शृणोतु । विद्यन्ते - विद्यमानाः सन्ति । श्रोत्रम् - कर्णम् । त्वक् - त्वचा । चक्षुः - नेत्रम् । जिह्वा - रसना । ग्राणेन्द्रियः - नासिका । शीतस्पर्शः - शीतलः स्पर्शः । उष्णः - तापपूर्णः । वायोः - पवनस्य । अनुभूयते - अनुभवं क्रियते । अवगतम् - ज्ञातम् ।

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरत -

- (क) का गन्धवती ?
- (ख) आकाशतत्वं शरीरे केन रूपेण विद्यते ?
- (ग) उष्णस्पर्शवत् किम् ?
- (घ) आपः गुणः कः ?
- (ङ) त्वगिन्द्रिये कस्य गुणः वर्तते ?

2. एकवाक्येन उत्तरत -

- (क) कस्य गृहे प्रवचनकार्यक्रमः आसीत् ?
- (ख) प्रवचनकारेण कस्य उक्ति उद्धृता ?
- (ग) कानि पञ्चमहाभूतानि ?
- (घ) शरीरे कति ज्ञानेन्द्रियाणि सन्ति ? नामानि लिखत ?
- (ङ) शिवेन्दुः आचार्य किम् अपृच्छत् ?

3. रिक्तस्थानानि पूर्यत -

- (क) ग्राणेन्द्रियं शरीरम् ।
- (ख) रसनाग्राह्यो गुणः ।
- (ग) इन्द्रियं रूपग्राहकं ।
- (घ) श्रोत्रेन्द्रिये विद्यते ।
- (ङ) स्पर्शग्राहकं ।

4. युग्ममेलनं कुरुत -

(क) 'अ'	'आ'
पृथिवी	रूपः
आपः	शब्दः
आकाशम्	रसः
वायुः	स्पर्शः
तेजः	गन्धः
(ख) 'अ'	'आ'
गन्धः	श्रोत्रम्
रसः	त्वक्
रूपः	चक्षुः
स्पर्शः	जिह्वा
शब्दः	ग्राणम्

5. अथोलिखितपदानां विभक्तिं वचनं च लिखत -

सायङ्काले, अस्माकम्, एभिः, पृथिव्याः, तस्मात्, रूपेण

6. अथोलिखितक्रियापदानां धातुं लकारं पुरुषं वचनं च लिखत -

क्रियापदम्	धातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
जानासि				
आकर्णयतु				
विद्यन्ते				
वर्तते				
शृणोतु				
शृणु				

7. प्रकृतिप्रत्ययौ पृथक् कुरुत -

कथितम्, अवगतम्, निर्मितम्, श्रुत्वा, निर्गताः

8. नामोल्लेखपूर्वकं सन्धिविच्छेदं कुरुत -

आकाशञ्चेति, पाषाणादि, ज्ञानेन्द्रियाणि, ताराग्रवर्ति, त्वगिन्द्रियम्

9. अथोलिखितानाम् अव्ययानां वाक्येषु प्रयोगं कुरुत -

अत्र, एवम्, तत्र, एव

योग्यताविस्तारः -

- पञ्चमहाभूतानां प्रदर्शनाय पञ्चशाखासमन्वितस्य जगद्रूपवृक्षस्य चित्ररचनां कुरुत ।

